

Een kleine spiritualiteit van de duurzaamheid

PETER NISSEN

Duurzaamheid is een belangrijk thema geworden in de samenleving. Het komt herhaaldelijk in het politieke debat aan de orde, het krijgt aandacht in het onderwijs, het maakt deel uit van het beleid van lokale en nationale overheden, het is een factor van belang geworden in de economie, de woningbouw, de energievoorziening, het bedrijfsleven en de gezondheidszorg. Overal waar het thema opduikt, is de onderliggende vraag: hoe gedragen we ons zo dat er ook nog voldoende overblijft voor de generaties na ons? Duurzaamheid heeft dus te maken met toekomstgericht denken én met actueel handelen. Dit wordt adequaat onder woorden gebracht in de definitie van duurzame ontwikkeling die de World Commission on Environment and Development van de Verenigde Naties onder voorzitterschap van de Noorse oud-premier Gro Harlem Brundtland in 1987 in haar rapport *Our Common Future* formuleerde. Die definitie luidt: 'Duurzame ontwikkeling is de ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van de toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen.'

Duurzaamheid en religie

Ook in de wereld van kerk en geloof, van religie en spiritualiteit, is duurzaamheid een belangrijk thema geworden. Een voorlopig hoogtepunt kreeg dat in de encycliek *Laudato si'* van paus Franciscus, 'over de zorg voor het gemeenschappelijke huis', gepubliceerd op 24 mei 2015. Maar al in 1983 had de Wereldraad van Kerken tijdens de assemblee in Vancouver de oproep gedaan tot een 'Conciliair proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping'. Van de drie elementen stond het derde, dat van de heelheid van de schepping, mede in het teken van het vraagstuk van de duurzaamheid: hoe behouden we die heelheid? Het conciliair proces vulde de agenda's van veel christelijke kerken en oecumenische organisaties tussen de assemblee van Vancouver en de volgende assemblee van de Wereldraad, die

in 1991 in Canberra plaatsvond.¹ Maar ook daarna bleef het behoud van de schepping een belangrijk thema in de kerkelijke en oecumenische wereld.²

Het pleidooi voor een op toekomstig behoud, op integriteit en op duurzaamheid gerichte omgang met de werkelijkheid om ons heen, vindt ook brede steun bij religies buiten het christendom. De gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het behoud van een gezond leefmilieu is, naast de bevordering van de wereldvrede, zelfs het thema bij uitstek dat de verschillende religieuze tradities in de wereld momenteel bij elkaar brengt. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn er verschillende bijeenkomsten van religieuze en politieke leiders geweest rond dit thema. Vanaf 1988 is inmiddels vijf keer het Global Forum of Spiritual and Parliamentary Leaders bij elkaar gekomen. In een verklaring riep dit forum in 1990 de religieuze wereldgemeenschap op 'om zich in te zetten, in woord en daad en zo stoutmoedig als nodig is, voor het behoud van het leefmilieu van de aarde.' Ook hebben verschillende religieuze leiders in de afgelopen drie decennia verklaringen afgelegd waarin op religieuze gronden wordt gepleit voor een respectvolle omgang met de natuur. Die religieuze gronden kunnen variëren van 'eerbied voor het scheppingswerk van God, dat hij aan ons heeft toevertrouwd om het met wijsheid en liefde te behoeden' (zo zegt de gezamenlijke Verklaring van Venetië uit 2002 van de oecumenische patriarch Bartholomeus en paus Johannes Paulus II het), tot 'respect voor het samenhangende web van al het bestaande, waarvan wij een deel zijn' (zoals een verklaring van de Unitarian Universalists het zegt).³

Hoe verhoudt spiritualiteit zich tot het streven naar duurzaamheid? Bestaat er zoiets als een spiritualiteit van de duurzaamheid? Er bestaan in elk geval verschillende studiecentra voor spiritualiteit en duurzaamheid, zoals het Center for Spirituality and Sustainability aan de universiteit van Southern Illinois in Edwardsville, opgericht door de veelzijdige geleerde, uitvinder en dichter Richard Buckminster Fuller (1895-1983). Als je spiritualiteit definieert als de praktijken waarmee mensen hun persoonlijke omgang voeden met waarden die een ultieme oriëntatie aan hun leven geven, dan bestaat er zeker zoiets als een spiritualiteit van de duurzaamheid. Die ontstaat immers zodra mensen praktijken ontwikkelen die hun omgang voeden met waarden die duurzaamheid bevorderen. Zo gezien kan het bewust scheiden van afval een spirituele praktijk zijn, evenals het lager zetten van de verwarming, het gebruik van milieuvriendelijke verpakkingen, het minderen van het autogebruik en het afzien van vleesconsumptie. In beginsel kan elke menselijke activiteit een spirituele praktijk worden zodra zij gerelateerd wordt aan waarden die aan ons leven een ultieme oriëntatie verlenen. En dat relateren vraagt om het vermogen om menselijke activiteiten te duiden in relatie tot 'een begrip van hoe het leven geleefd moet worden'.⁴ Dat vermogen kan, in navolging van Frederic en Mary Ann Brussat, betiteld worden als 'spirituele geletterdheid'.⁵

Ommekeer en verbondenheid

Die spirituele geletterdheid kan ertoe leiden dat wij, met het oog op een duurzame toekomst, onze actuele levensstijl veranderen. Dat is een eerste stap in een spiritua-

liteit van de duurzaamheid. De praktijken die zojuist genoemd werden, kunnen allemaal onderdeel zijn van een veranderde levensstijl. Om het in meer religieuze termen te zeggen: duurzaamheid vraagt om een ommekeer, een bekering. Die komt er niet vanzelf. Zij vraagt om keuzes, om een zekere eigenwijsheid en om volharding. Onze levensstijl wordt namelijk in hoge mate bepaald door een economisch paradigma waarin dwangmatige consumptie welhaast vanzelfsprekend lijkt te zijn. Paus Franciscus wijst er in de encycliek *Laudato si'* op, dat de mens, ondanks de psychologische en maatschappelijke conditionering door het consumptieparadigma, in staat is tot inkeer te komen en zijn gedrag te veranderen. 'Hij is in staat eerlijk naar zichzelf te kijken, de eigen oververzadiging te onderkennen en nieuwe wegen naar ware vrijheid in te slaan' (205). Hij haalt het *Handvest van de aarde* uit het jaar 2000 aan, dat stelde dat wij in een situatie terecht zijn gekomen die ons verplicht 'een nieuw begin te zoeken'. Dat nieuwe begin, die ommekeer, bestaat in het doorbreken van het isolement van dwangmatig consumeren waarin wij ons bevinden en het ontwikkelen van 'een zorgzame houding ten opzichte van de ander en het milieu'. Zo, aldus paus Franciscus, zijn wij in staat 'daadwerkelijk een alternatieve levensstijl tot stand te brengen' (208). John E. Carroll, een hoogleraar op het gebied van milieubeheer, beweert dat een spiritualiteit van de duurzaamheid onontbeerlijk is, wil onze inzet voor behoud van de aarde verder komen dan slechts cosmetische pogingen om 'iets te verbeteren'. En die spiritualiteit impliceert volgens hem een ingrijpende verandering van waarden en een ernstige toewijding aan een nieuwe levensstijl: een ommekeer.⁶

Die ommekeer wordt gedragen – en dat lijkt me het tweede kernelement van een spiritualiteit van de duurzaamheid – door het besef van onze verbondenheid met het grotere geheel, of we dat nu schepping noemen of kosmos of natuur. In elke spiritualiteit van de duurzaamheid zit een besef van onderlinge verbondenheid, van *inter-connectedness*. Wij zijn niet alleen en wij zijn geen geïsoleerde atomaire wezens. Wij zijn verbonden met alles wat om ons heen leeft, dichtbij en ver weg. En de planeet aarde is, om de beeldspraak uit de encycliek van paus Franciscus te volgen, 'ons gemeenschappelijke huis' (de ondertitel van de encycliek luidt: 'over de zorg voor het gemeenschappelijke huis'). Voor dat gemeenschappelijke huis hebben we ook een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Een spiritualiteit van de duurzaamheid is gericht op bewustwording van die verantwoordelijkheid, en die begint met bewustwording van onze onderlinge verbondenheid. Inzet voor duurzaamheid vraagt om besef van gemeenschap. Een op duurzaamheid gerichte leefstijl wil ons afstemmen op de gemeenschap die groter is dan wij zijn, wil onze banden met al wat leeft versterken, wil ons laten meedeinen op de ritmes van de natuur en van de kosmische processen. Dat betekent dat wij onze drang om alles te beheersen, te organiseren en te controleren moeten loslaten. De elementen van de natuur zijn er niet primair om ons te dienen, om instrument te zijn voor onze belangen en doeleinden, maar wij zijn er om de belangen van een toekomstbestendige natuur te dienen. Kort gezegd: het leven is er niet om ons te dienen, maar wij zijn er om het leven te dienen.

Opvoeding en ritualiteit

Paus Franciscus beklemtoont in zijn encycliek dat dit vraagt om een opvoeding tot 'ecologisch burgerschap'. Het besef van onderlinge verbondenheid en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid is niet vanzelfsprekend. Het moet aangeleerd en bevorderd worden. Ook dat is onderdeel van een spiritualiteit van de duurzaamheid: een opvoeding tot bondgenootschap tussen mens en milieu. Die opvoeding gaat verder dan alleen wetenschappelijke informatie over de situatie van het milieu, de uitputting van de grondstoffen, de vervuiling van onze zeeën en oceanen, de bedreiging van de ozonlaag enzovoorts. Zij moet gericht zijn op het herstel van een ecologisch evenwicht, en dat evenwicht houdt volgens paus Franciscus in: 'het innerlijk evenwicht met zichzelf, het solidaire evenwicht met de ander, het natuurlijke evenwicht met alle levende wezens en het geestelijk evenwicht met God.' Als dat evenwicht verworven wordt, drukt het zich uit in gedragsverandering, in een nieuwe levensstijl, en die vertaalt zich in alledaagse handelingen. 'Iets hergebruiken in plaats van het weg te gooien kan een daad van liefde zijn die onze waardigheid tot uitdrukking brengt', aldus paus Franciscus (211). Die opvoeding kan op allerlei plaatsen en vanuit allerlei instituties gebeuren, maar toch op de eerste plaats thuis, in het gezin. Daar leert het kind de juiste omgang met de dingen om zich heen en respect voor het lokale ecosysteem. Inzet voor de duurzaamheid van onze planeet begint klein, in de eigen thuissituatie. Daar ligt ook de kiem voor een spiritualiteit van de duurzaamheid.

De religieuze tradities kunnen die spiritualiteit voeden met lessen die voortkomen uit hun rituele elementen. Elk ritueel heeft iets van een pauze, een onderbreking van de gewone gang van zaken. Een ritueel neemt als het ware een hap uit de tijd en maakt die hap tot heilige tijd. Het ritueel bestemt die uitgespaarde tijd voor iets dat ogenschijnlijk volstrekt nutteloos en onproductief is: aandacht voor het heilige. Dat heilige laat ons stoppen met ongebreideld produceren en consumeren. In de joodse en christelijke traditie zijn de sabbat en de zondag daar een goed voorbeeld van. In een 24-uurseconomie en een zevendaagse werk- en koopweek vormen zij een onderbreking die tot denken aanzet en die de vanzelfsprekendheid van het grenzeloos verbruiken ter discussie stelt. Zij vestigen de aandacht op de waarde van de rust. Die rust moeten wij ook de schepping gunnen, de natuur, de grondstoffen, planten en dieren, zee, lucht en aarde. De joodse en de christelijke traditie kennen nog meer voorbeelden van dergelijke rituele onderbrekingen van de tijd, zoals het jubeljaar en de vastentijd. Andere religieuze tradities kennen vergelijkbare rituele pauzes.⁷ De onderbreking van de tijd voert een contemplatief element in de spiritualiteit van de duurzaamheid in, een element van ontvankelijkheid en belangeloosheid: niet mijn produceren en consumeren staan centraal, maar het bestaansrecht van het andere en van de Ander. Aan dat andere wordt zijn eigen tijd en zijn eigen ritme gegund: niet het ritme van onze economie en onze consumptie, maar het ritme van de natuur. 'Rust geeft een verruiming van het blikveld die het mogelijk maakt weer de rechten van de ander te erkennen', schrijft paus Franciscus in zijn encycliek (237).

Anke Roder *Magnolia* 2013 (collage op boekenkaft 28,5 x 22 cm) collectie DELA

Heilige grond

De onderbreking van de tijd creëert aandacht voor de heiligheid, de beschermwaardigheid en onaantastbaarheid van het ritme van de natuur. Maar niet alleen het ritme, de tijd dus, heeft iets heiligs, ook de ruimte waarin wij ons bevinden. Beide zijn voorgegeven en niet door ons tot stand gebracht. Wij richten de tijd en vooral de ruimte wel in naar onze maatstaven. Dat inrichten gaat zelfs zover dat er, zeker in het dichtbevolkte Europa, nauwelijks nog sprake is van ‘echte’ natuur. Wat wij natuurgebieden noemen, zijn in veel gevallen door mensen geplande en ingerichte gebieden. Maar de aarde was er al vóór wij er waren. Voor een spiritualiteit van de duurzaamheid is dat een belangrijk besef. De aarde heeft iets heiligs. Veel inheemse en schriftloze religies hebben dat besef van heiligheid van de aarde en van de natuur vastgehouden. Zij drukken het uit in hun rituelen en duiden het in hun mythische verhalen. Maar ook in de bijbelse traditie is het besef aanwezig dat de aarde de plaats is van de ontmoeting met de Heilige. Daarom krijgt eigenlijk iedereen, in de persoon van Mozes, aangezegd: ‘de grond waarop je staat, is heilig’ (Exodus 3,5). Die grond, die plaats op de aarde, dienen we met eerbied en schroom te betreden.

Die eerbied en schroom worden in de joodse, christelijke en islamitische traditie nog gevoed en versterkt door het beeld dat wij zelf uit diezelfde aarde zijn genomen. ‘Toen maakte God, de Eeuwige, de mens. Hij vormde hem uit stof, uit aarde, en blies hem levensadem in de neus’, zo vertelt het tweede scheppingsverhaal in het eerste boek van de Bijbel (Genesis 2,7). Ook de Koran laat de schepping van de mens beginnen uit aarde: ‘Wij hebben jullie geschapen uit aarde, daarna uit een druppel, daarna uit een bloedklonter en daarna uit een klomp vlees’ (22,5). De aarde gaat voorop, die was er eerst, en wij zijn letterlijk en figuurlijk in die aarde gegrond.⁸ Dat besef maakt in een spiritualiteit van de duurzaamheid de nederigheid tot een belangrijke deugd. In het Latijn heet die deugd de *humilitas*, en dat woord drukt uit dat wij uit *humus* zijn, uit grond of aarde, en/of dat wij dicht bij die *humus* (moeten) blijven. Wij moeten ons dus niet te hoog boven de aarde verheffen. Paus Franciscus pleit in *Laudato si’* voor ‘een gezonde nederigheid en een tevreden soberheid’. ‘Het verdwijnen van de nederigheid in een mens, die mateloos in vervoering is gebracht door de mogelijkheid alles onbeperkt te overheersen, kan alleen maar ermee eindigen dat dit aan maatschappij en milieu schade toebrengt’ (224). Nederigheid betekent niet slaafse onderwerping of zelfverachting. Het betekent wel ‘vrienden worden met je eigen aardse aardheid, met je aardse zwaartekracht’.⁹ En dat vraagt van ons dat wij – om een beeld te gebruiken van de Amerikaanse katholieke milieuactivist David Andrews – ‘de aarde lichtvoetig bewandelen’, met vriendelijkheid.¹⁰

Dat is het tegenovergestelde van de aarde onderwerpen en aan onze belangen ondergeschikt maken. Dat laatste is wel wat christenen lang gedaan hebben, vanuit het idee van rentmeesterschap. Ook daarvoor konden zij zich beroepen op de Bijbel: ‘bevolk de aarde en breng haar onder je gezag’ (Genesis 1,28). Het heeft funeste gevolgen gehad voor moeder aarde, zoals de Duitse schrijver en milieuactivist Carl Amery in 1972 in een geruchtmakend boek vaststelde.¹¹ Die funeste gevolgen vragen van onze generaties dat wij onze nieuwe levensstijl vertalen in burgerlijke en

politieke actie. ‘Wij hebben al te lang moreel verval geaccepteerd door een spelletje te spelen met ethiek, goedheid, geloof en eerlijkheid’, aldus paus Franciscus. ‘En het ogenblik is gekomen om te erkennen dat deze vrolijke oppervlakkigheid ons weinig heeft gebracht’ (229). Daarom moet er, behalve voor de kleine dagelijkse gebaren van een nieuwe levensstijl, ook aandacht zijn voor de macrorelaties van sociale, economische en politieke aard die de duurzaamheid van onze leefwereld bedreigen. Het is nodig ‘grote strategieën’ te ontwikkelen ‘die doeltreffend de milieuverwoesting stoppen en die een cultuur van de zorg aanmoedigen die heel de maatschappij doordringt’ (231).

Duurzaamheid en transcendentie

Fundamenteel voor een spiritualiteit van de duurzaamheid is haar openheid naar transcendentie. Onder transcendentie wordt hier verstaan het overschrijden van de grenzen van ruimte en tijd, dus van het hier en nu. Wanneer wij ons bewust zijn van het feit dat er ook na ons nog mensen zullen zijn en dat die mensen voor hun welzijn ten dele afhankelijk zijn van ons doen en laten, dan overstijgen wij al de grenzen van het hier en nu. Een spiritualiteit van de duurzaamheid vraagt om die blik over de grenzen heen. Zij vraagt om een langetermijnperspectief, en dat is noodzakelijkerwijs een perspectief dat mijn eigen horizon transcendeert. Een dergelijk op duurzaamheid gericht perspectief op de toekomst behoort in de indeling van de Duitse socioloog Thomas Luckmann tot de middelgrote transcendenties.¹² Het is een transcendentie die ons verbindt met mensen die wij nog niet fysiek kunnen waarnemen. Zij verbindt ons met de aarde en haar vruchten, met de bewoners van die aarde en met de bron van alle leven ‘zolang er mensen zijn op aarde’, zoals het in een van de liederen van Huub Oosterhuis wordt gezegd.¹³ De eerste strofe van dat lied verwoordt de kern van wat een christelijke spiritualiteit van de duurzaamheid kan zijn:

Zolang er mensen zijn op aarde,
zolang de aarde vruchten geeft,
zolang zijt Gij ons aller Vader,
wij danken U voor al wat leeft.

Peter Nissen (1957) is hoogleraar Spiritualiteitsstudies aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Hij is redactielid van Speling. (p.nissen@ftr.ru.nl)

Noten

- 1 Michiel van Alphen (red.), *Het conciliair proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping: artikelen en documenten*, Amersfoort 1988.
- 2 Ben Schennink, *Blijven kerken in beweging voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping? Deelname van lokale kerken aan de tweede fase (1989-1992) van het conciliair proces*, Nijmegen 1992. Voor voorbeelden van projecten, zie de verschillende bijdragen in: Beate Littig (red.), *Religion und Nachhaltigkeit. Multidisziplinäre Zugänge und Sichtweisen*, Münster 2004.
- 3 Voor een overzicht: Gary Gardner, *Invoking the Spirit. Religion and spirituality in the quest for a sustainable world*, Washington 2002.
- 4 Roger S. Gottlieb, *Spirituality. What it is and why it matters*, Oxford 2013, 5.
- 5 Frederic en Mary Ann Brussat, *Spiritual literacy. Reading the sacred in everyday life*, New York 1996.
- 6 John E. Carroll, *Sustainability and spirituality*, Albany, NY 2004.
- 7 Gardner, *Invoking the Spirit*, 32-37, geeft voorbeelden van hoe boeddhistische en hindoerituelen worden gebruikt om milieubewustzijn te bevorderen. Voor voorbeelden van het 'groene boeddhisme': Ursula Baatz, 'Buddhismus – Ökologie – Nachhaltigkeit', in: Littig, *Religion und Nachhaltigkeit*, 119-147.
- 8 Ellen van Wolde, *Verhalen over het begin. Genesis 1-11 en andere scheppingsverhalen*, Baarn 1995.
- 9 Anselm Grün en Meinrad Dufner, *Spiritualiteit van beneden*, Kampen 1996, 10.
- 10 David Andrews, 'A spirituality of sustainability', *National Catholic Reporter*, 27 december 2010. Broeder David Andrews, die in januari 2015 overleed, bedacht onder meer de campagne 'Eating is a moral act'.
- 11 Carl Amery, *Ende der Vorsehung. Über die gnadenlosen Folgen des Christentums*, Hamburg 1972.
- 12 Peter Nissen, 'Een kwestie van geluk. Schoonheid en het transcendente', *Speling* 67 (2015) nr. 2, 8-15, vooral 11-12.
- 13 Marina Slootmans en Antje van der Hoek (red.), *Zolang er mensen zijn op aarde. Reflecties op de relatie tussen natuur en geloof*, Utrecht 2009.